

Agnieszka Żyta

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

INKLUZJA SPOŁECZNA DOROSŁYCH Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELKTUALNĄ A SAMOSTANOWIENIE – KRĘGI WSPARCIA JAKO PROPOZYCJA DZIAŁAŃ

SOCIAL INCLUSION OF ADULTS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES AND SEL-DETERMINATION – CIRCLES OF SUPPORT AS A PROPOSAL FOR AC- TIONS

Summary: The biopsychosocial model in force in the contemporary approach to disability emphasizes a holistic approach to the possibilities and functioning of every human being, emphasizing not only his physical condition, but also mental and environmental and social conditions. This means that for several decades the approach to both the possibilities of people with intellectual disabilities and the support offered to them has changed. Highlighting their potential, respecting rights and supporting real inclusion in social life is associated with promoting activities for the development of self-determination and autonomy. This is to strengthen possibilities, decision-making and improve the quality of life throughout the life of an individual with intellectual disability. An example of activities that, on the one hand, support a person in their independence and build good social relations in the living environment, and on the other – involve the local community in activities for the social inclusion of all residents and citizens, are Circles of Support. The project implemented in several counties in Poland is organized to create the foundations for system solutions in this area.

Key words: self-determination, social inclusion, intellectual disability, Circles of Support

Wprowadzenie

Zgodnie ze współczesnym podejściem do praw i możliwości osób z niepełnosprawnościami, jedną z podstawowych zasad jest „równe prawo wszystkich osób niepełnosprawnych do życia w społeczeństwie, wraz z prawem dokonywania takich samych wyborów, na równi z innymi osobami” (Konwencja o Prawach Osób Niepełnosprawnych, 2006, art. 19). Aby to prawo miało szanse na urzeczywistnienie, konieczne wydaje się z jednej strony przygotowanie jednostek z niepełnosprawnościami do samostanowienia i zdobywania umiejętności i zdolności potrzebnych do decydowania o swoim życiu, z drugiej – stworzenie odpowiednich warunków w środowisku życia poprzez likwidację

barier, zapewnienie właściwych warunków funkcjonowania, edukacji i pracy oraz przygotowanie społeczeństwa do obcowania z osobami z niepełnosprawnościami na zasadzie poszanowania ich praw, równego traktowania oraz otwartości na różnorodność i indywidualne potrzeby. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną należą do grup szczególnie narażonych na marginalizowanie, nierówne traktowanie i niedocenywanie ich potencjału. Wynika to często z niewiedzy otoczenia, przestarzałego podejścia do istoty niepełnosprawności intelektualnej i możliwości działań wspierających, niekiedy także z braku pewnych rozwiązań formalnych. Przykłady dobrych praktyk z innych krajów z zakresu wspierania autonomii i samostanowienia oraz podmiotowego traktowania potrzeb tych osób na różnych etapach życia, pozwalają podejmować różne działania mające na celu rzeczywistą inkluzję społeczną tej grupy osób. Jest to jedno z podstawowych zadań współczesnej rehabilitacji i pedagogiki specjalnej, a jednocześnie podstawa do poprawy jakości życia osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz członków ich rodzin. Projekt Kręgów Wsparcia, zaprezentowany w niniejszym artykule, to przykład rozwiązań o dużym znaczeniu praktycznym dla konkretnych osób i ich bliskich, ale także propozycja działań mających pozytywny wpływ na poprawę świadomości i postaw społeczności lokalnej wobec osób z niepełnosprawnościami.

Inkluzja społeczna a samostanowienie dorosłych z niepełnosprawnością intelektualną

„Inkluzja społeczna wyraża się w działaniach mających na celu włączanie do społeczeństwa jednostek oraz grup społecznych wykluczanych lub zagrożonych społecznym wykluczeniem (ekskluzją) poprzez stwarzanie im szans oraz możliwości realizacji zadań rozwojowych odpowiadających różnym etapom życia” (Bąbka, 2019, s. 108). Promowanie inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnościami jest jednym z priorytetów zarówno współczesnej pedagogiki specjalnej, jak i działań polityki społecznej wielu krajów rozwiniętych. Należy pamiętać, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną należą do grup doświadczających ekskluzji na różnych etapach życia i w różnych jego sferach. Wiąże się to zarówno z nieznanymi im ich możliwości, obecnością negatywnych stereotypów, niedostrzeganiem podmiotowości i sprawczości tej grupy osób, jak i niewystarczającym stwarzaniem możliwości pełnego uczestnictwa w życiu społecznym (Korzeniowska, 2018; Bąbka, 2019). Jednocześnie dostrzega się, że mimo podejmowania wysiłków na rzecz promowania różnych strategii inkluzji społecznej (reprodukcyjnych, paliatywnych i leczniczych, prewencyjnych oraz emancypacyjnych), realna skuteczność tych działań bywa niska, co świadczy o dużej złożoności procesu inkluzji (Dryżałowska, 2019).

Wśród ważnych wyznaczników oceny poziomu inkluzji społecznej wymienia się stopień i jakość interakcji osób z niepełnosprawnościami z innymi (zwłaszcza z rodziną, przyjaciółmi, społecznością lokalną) oraz ich dostęp do udogodnień oraz infrastruktury, a także udział w aktywnościach społecznych. Za ważną cechę działań wspierających potencjał jednostek, wobec których prowadzi się wysiłki na rzecz włączania i integracji uznaje się planowanie skoncentrowane na osobie (McConkey, Collins, 2010). Takie skoncentrowanie na osobie, z naciskiem na wspieranie jej mocnych stron oraz autonomii, uczenia podejmowania decyzji i dokonywania wyborów oraz stawania się „sprawcą” w sprawach codziennych stanowią podstawę koncepcji samostanowienia (Wehmeyer, 1998, 2014, 2015). W modelu biopsychospołecznym, uwzględniającym różne aspekty funkcjonowania człowieka, koncentrującym się na mocnych stronach jednostki i dostrzegającym znaczenie środowiska czy kontekstu, w którym ona funkcjonuje, a także opisującym istotę niepełnosprawności jako rozdźwięk między zasobami jednostki a wymaganiami zewnętrznymi, samostanowienie staje się konceptem istotnym właśnie dla inkluzji społecznej. Jednak – jak podkreśla Michael L. Wehmeyer (2015) – samostanowienie jest zbyt często rozumiane w sposób uproszczony jako możliwość dokonywania wyborów czy realizowanie indywidualnego programu edukacyjnego. Niestety zbyt rzadko dostrzega się, że jego ważnymi elementami jest działanie w sposób wolicjonalny, stanie się i bycie sprawcą swojego życia, także w sytuacji istnienia poważnych ograniczeń zdrowotnych i funkcjonalnych. Jednocześnie samostanowienie uznaje się za cechę dorosłości i podstawowy element konieczny do uzyskania dobrej jakości życia (Nonnemacher, Bambara, 2011).

Zdaniem M.L. Wehmeyera (1998) istnieje wiele problemów dotyczących prawidłowej interpretacji samostanowienia, co sprawia, że nie do końca prawidłowo ujmuje się samostanowienie dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną. Zapomina się niekiedy, że samostanowienie nie znaczy „robienia samemu”. Osoba tego wymagająca może zatrudnić asystenta osobistego, który będzie pomagał/wykonywał pewne czynności pod jej kontrolą. Niekiedy takie działanie nie oznacza jedynie wykonywania czynności praktycznych, ale także pomoc w podejmowaniu decyzji czy rozwiązywaniu trudnych problemów. W byciu osobą stanowiącą o sobie nie chodzi także o to, aby posiadać całkowitą kontrolę nad swoim życiem (bo takie podejście byłoby z góry skazane na niepowodzenie i świadczyło o nierealistycznym podejściu do rzeczywistości). Celem działań jest stawanie się sprawcą, który powoduje, że coś dzieje się w jego życiu zgodnie z jego planem, preferencjami, potrzebami. Człowiek w takim ujęciu jest raczej „reżyserem swojego życia”, a nie obiektem kierowanym zewnątrz i bezwolnym wobec działań innych. Ponadto należy pamiętać, że każdy człowiek – także ten z niepełnosprawnością intelektualną – ma prawo do popełniania błędów i musi mieć świadomość, że nie zawsze to, co robi musi się udać. Jednocześnie brak osiągnięcia sukcesu w danej

sytuacji nie znaczy, że dana osoba nie będzie w stanie samodzielnie kierować swoim życiem. Podkreśla się, że do bycia jednostką stanowiącą o sobie potrzebne są zarówno pewne umiejętności i zachowania, jak i możliwości zewnętrzne, zdobyte doświadczenia oraz adekwatne wsparcie. Tylko połączenie tych wszystkich elementów daje szansę na poprawę poziomu samostanowienia danej jednostki, a w rezultacie sprzyja inkluzji społecznej. Michael L. Wehmeyer (1998, 2014) podkreśla, że potrzebne jest włączanie osób z niepełnosprawnością intelektualną w planowanie ich edukacji czy podejmowanie decyzji dotyczących ich życia, ponieważ takie działania to dobra baza do ćwiczenia i uczenia takich umiejętności jak np. osiąganie celów, rozwiązywanie problemów, negocjowanie czy asertywność. Zindywidualizowane skoncentrowane na jednostce planowanie działań edukacyjnych (McConkey, Collins, 2010) może wspomóc identyfikowanie przez nią własnych marzeń i celów na przyszłość. Większość osób z niepełnosprawnością intelektualną nadal napotyka na duże bariery w dojściu do posiadania własnego domu/mieszkania, zawarcia związku małżeńskiego, zdobycia pracy (Krause, Żyta, Nosarzewska, 2010; Cytowska, 2012). Jednak podkreśla się, że jednostka nie jest bardziej niezależna i stanowiąca o sobie, gdy mieszka we własnym domu, a nie w domu wynajętym. Podobnie poziom jej samostanowienia nie zależy od tego czy jest zamężna, rozwiedziona czy samotna, czy mieszka z rodzicami czy bez nich, czy ma lub nie ma dzieci. Podobnie jak nie można definiować samostanowienia przez posiadanie zestawu pewnych umiejętności nie powinno się tego czynić, porównując rezultaty tych działań (Wehmeyer, 1998). W samostanowieniu ważne jest m.in. rozwiązywanie problemów, podejmowanie decyzji, samoświadomość czy stawianie i osiąganie celów życiowych. Podkreśla się, że nie proste wybieranie, ale posiadanie kontroli nad swoim życiem jest istotą tego pojęcia. Jednocześnie ludzie mają różne poziomy kontroli nad różnymi aspektami swojego życia, podobnie jak różne potrzeby w tym zakresie. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną – mimo braku bezpośredniego decydowania o pewnych kwestiach np. materialnych czy prawnych – mają szansę z pomocą wybranych przez siebie zaufanych i kompetentnych osób na stanowienie o sobie i swoim życiu.

W rozwijaniu samostanowienia i stwarzaniu warunków pełniejszej inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnością intelektualną ważną rolę odgrywają rodziny tych osób. To jej członkowie są pierwszymi nauczycielami umiejętności koniecznych do bycia „reżyserami swojego życia”, takich jak: rozwiązywanie problemów, podejmowanie decyzji, stawiania celów i planowania działań (Wehmeyer, 2014). Rodziny osób z niepełnosprawnością intelektualną stanowią ich podstawowe i najbliższe środowisko życia, są ważnym elementem mikrosystemu, w którym funkcjonuje każda jednostka. Osoby z niepełnosprawnością w największym stopniu oczekują wsparcia ze strony swoich rodzin (od nich też w największym zakresie takie wsparcie uzyskują). Rodzina nie tylko zaspokaja podstawowych potrzeby osoby z niepełnosprawnością, ale także

stanowi pewien punkt odniesienia, dzięki któremu osoba buduje swoją tożsamość, samoocenę i podejście do innych. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną w dużej mierze są uzależnione od swoich rodzin pochodzenia jako podstawowego źródła ich wsparcia społecznego, pomocy i opieki (Krause, Żyta, Nosarzewska, 2010). To dodatkowo pogłębia wzajemne zależności i utrudnia oddzielenie się od rodziny pochodzenia, zyskanie własnej autonomicznej tożsamości, podejmowania indywidualnych decyzji czy kierowania swoim życiem. Paradoksalnie większą niezależność mogą mieć osoby z rodzin mających złe kontakty z osobą z niepełnosprawnością (lub ich brak) z powodu przerwania więzi, istniejących w rodzinie nałogów, czy osoby, których rodzice już nie żyją (Żyta, 2018).

Dla rodziców szczęśliwa dorosłość ich dzieci to przede wszystkim bezpieczeństwo i dobrostan (psychiczny i fizyczny). Często uważają, że ich niepełnosprawne intelektualnie dorosłe dziecko nie potrafi samodzielnie zadbać o swoje zdrowie i dobre samopoczucie, tym samym nie doceniają albo nie dostrzegają konieczności wspierania samostanowienia. Na ogół doceniają znaczenie odpowiedzialności w życiu dorosłym osób z niepełnosprawnością intelektualną, nie zawsze jednak właściwie oceniają możliwości w tym zakresie swoich dzieci. Częściej niż terapeuci, trenerzy pracy, profesjonalści czy pracodawcy umniejszają potencjał swoich dzieci (Cooney, 2002; Cytowska, 2012; Henninger, Taylor, 2014).

Podsumowując rozważania na temat zależności istniejących między inkluzją społeczną a samostanowieniem, warto podkreślić „wagę partnerstwa i partycypacji jako mechanizmów sprzyjających społecznemu włączaniu i przeciwdziałającym procesom wykluczenia” (Dryżałowska, 2019, s. 104). Takim rozwiązaniem z jednej strony podkreślającym prawo osób z niepełnosprawnością intelektualną do samostanowienia, z drugiej – dającym szansę na włączanie ich w nurt życia społecznego są Kręgi Wsparcia.

Kręgi Wsparcia jako projekt promujący inkluzję społeczną i wspierający samostanowienie

Propozycją działań mającą na celu poprawienie jakości życia osób z niepełnosprawnością intelektualną i wspieranie jej osobistego rozwoju, a pośrednio ważnych aspektów życia, jakimi są samostanowienie, samorealizacja, samoregulacja i *empowerment* tych osób są Kręgi Wsparcia. Ich istotą jest tworzenie osobistych sieci relacji interpersonalnych dla osób z niepełnosprawnością intelektualną. „Kręgi mają jednoczyć wszystkich, którzy wspierają osoby niepełnosprawne lub spędzają z nimi czas, dzielą zainteresowania, czyli: krewnych, wolontariuszy, przyjaciół, lekarzy, pracowników pomocy społecznej” (Etmanski, Collins, Cammack, 2019, s. 6).

Początkowo był to projekt realizowany pilotażowo od 2015 r. przez Warszawskie Forum Inicjatyw na rzecz Osób z Niepełnosprawnością Intelktualną (WFIONI)¹. Inspiracją były kanadyjskie rozwiązania organizacji PLAN (Planned Lifetime Advocacy Network) oraz spotkanie z Kanadyjczykami Alem Etmanski i Vickie Cammack, autorami podręcznika *Bezpieczeństwo i ochrona*, którzy w 2013 r. przyjechali do Polski dzielić się doświadczeniami w budowaniu sieci wsparcia dla osób z niepełnosprawnością intelektualną i ich rodzin w Kanadzie. W projekcie pilotażowym brało udział pięć organizacji, członków WFIONI, a liderem było Stowarzyszenie Rodziców i Przyjaciół Dzieci Niewidomych i Słabowidzących „Tęcza”.

Obecnie projekt jest realizowany w partnerstwie organizacji i instytucji ogólnopolskich: Polskiego Stowarzyszenia na rzecz Osób z Niepełnosprawnością Intelktualną (Lider), Biura Obsługi Ruchu Inicjatyw Społecznych BORIS, Stowarzyszenia Tęcza oraz Uniwersytetu Warszawskiego. Partnerami jest osiem społeczności lokalnych, w których stworzono dziesięć Kręgów Wsparcia wokół dziesięciu osób z niepełnosprawnością intelektualną. Wśród miast, w których tworzone są Kręgi znajdują się: Goleniów (woj. zachodniopomorskie), Jarosław (woj. podkarpackie), Ostróda, Biskupiec, Nidzica, Elbląg (woj. warmińsko-mazurskie), Suwałki (woj. podlaskie) oraz Gdańsk (woj. pomorskie) (<https://kregiwsparcia.pl/o-projekcie/>).

Model „Bezpieczna przyszłość” to kompleksowa koncepcja wsparcia środowiskowego osób z niepełnosprawnością intelektualną i ich rodzin w miejscu ich zamieszkania, w konkretnej społeczności lokalnej, ukierunkowany na społeczną inkluzję tych osób m.in. poprzez tworzenie wokół nich Kręgów Wsparcia. Model ukierunkowany jest na wdrażanie rozwiązań trwałych, prowadzących do zmiany społecznej, obejmującej stworzenie warunków umożliwiających funkcjonowanie osoby z niepełnosprawnością intelektualną w swoim środowisku życia także po śmierci jej opiekunów: rodziców lub innych osób bliskich. Opiera się na sześciu krokach (etapach) tworzenia osobistego planu na przyszłość osoby z niepełnosprawnością intelektualną: 1) określenia punktu widzenia rodzica/opiekuna (skupienie ludzi wokół nadziei rodzica/opiekuna na przyszłość), 2) kształcenie przyjaciół (stworzenie i utrzymanie silnego Kręgu Wsparcia/osobistej sieci, angażującego przyjaciół i osoby wspierające, 3) tworzenie domu (uczynienie domu prawdziwym domem), 4) podejmowanie słusznych decyzji (wzmocnienie słabych stron i respektowanie wyborów, 5) testament, fundusze, zarządzanie majątkiem przy użyciu wszelkich prawnych i finansowych narzędzi, jakimi dysponuje rodzina, 6)

¹ Forum Inicjatyw na rzecz Osób z Niepełnosprawnością Intelktualną (WFIONI) powstało w 2012 r. Skupia ponad czterdzieści podmiotów instytucjonalnych, lokalnych i krajowych, „stara się wypracować na terenie Warszawy (ale do zastosowania również na szczeblu krajowym) model systemowej pomocy osobom z niepełnosprawnością intelektualną «od urodzenia do wieku podeszłego»” (Etmanski, Collins, Cammack, 2019, s. 5).

zabezpieczenie planu na przyszłość (wyznaczenie i przygotowanie następców – osób prywatnych i organizacji społecznych (Etmanski, Collins, Cammack, 2019, s. 120).

Model „Bezpieczna przyszłość” jest makroinnowacją społeczną dostosowaną do warunków polskich oraz wypełniającą istotną lukę w systemie wsparcia osób niepełnosprawnych. Jest zgodny z ogólną ewolucją europejskich systemów pomocowych, ukierunkowany na rozwój usług społecznych, dowartościowanie środowiskowych form wsparcia oraz programów aktywizujących. W warstwie aksjologicznej Model odwołuje się natomiast do zasady poszanowania godności osób niepełnosprawnych przez urzeczywistnienie ich prawa do samostanowienia i pełnego uczestnictwa w życiu społecznym (podejście *empowerment*) (<https://kregiwwsparcia.pl/model-bezpieczna-przyszlosc-2/>).

Analizując działania podejmowane w ramach projektu, można wymienić zasady konieczne do budowania rozwiązań, które pozwoliłyby znaleźć konieczną równowagę pomiędzy potrzebami autonomii i niezależności dorosłych z niepełnosprawnością intelektualną, z poszanowaniem ich prawa do samostanowienia a wsparciem ich rodzin w budowaniu środowiska bezpiecznego i przyjaznego dla tych osób, opartego na funkcjonowaniu w środowisku lokalnym. Są to:

- poszukiwanie balansu pomiędzy ochroną a niezależnością. Rodziny często obawiają się o bezpieczeństwo swoich dorosłych dzieci, nie wierzą w ich umiejętności, nie ufają istniejącemu systemowi wsparcia oferowanemu przez służby społeczne i państwo. Kręgi Wsparcia poprzez zaangażowanie różnych podmiotów zarówno tych profesjonalnych/formalnych, jak i nieformalnych, nie tylko rozszerzają obszar doświadczeń społecznych osoby z niepełnosprawnością i dają szansę na oferowanie koniecznej pomocy w różnych sytuacjach życiowych, ale także stwarzają warunki do eksplorowania świata na własny rachunek;
- działania na rzecz poprawy wizerunku opartego na samoświadomości, poczuciu własnej wartości, znajomości swoich mocnych i słabych stron. Budowanie Kręgów Wsparcia wiąże się z budowaniem nowych relacji opartych na wzajemnym poznawaniu się, spędzaniu czasu wolnego, doskonaleniu kompetencji społecznych. Dorosli z niepełnosprawnością intelektualną mają szansę rozszerzać krąg swoich kontaktów, uczyć zasad współżycia społecznego, pokazywać swoje mocne strony, otoczenie – lepiej poznaje „Innych”, do tej pory najczęściej izolowanych i marginalizowanych;
- stwarzanie okazji do różnych interakcji społecznych. Bycie członkami Kręgów Wsparcia to możliwość wspólnego uczestniczenia w szeregu aktywności życia codziennego. Zaangażowanie różnych osób, o różnych profesjach, wieku, doświadczeniach życiowych pozwala budować lepsze kontakty między członkami społeczności lokalnej, przyczyniając się do lepszej inkluzji społecznej;
- wzmacnianie aktywności społecznej. Zwiększanie samodzielności, zaangażowania w życie swojej społeczności (wsi, dzielnicy, miasta, gminy czy powiatu) daje szansę

na rozwijanie potencjału obywatelskiego i tworzenie nowych inicjatyw na rzecz poprawy warunków życia i wzajemnych relacji;

- stałe rozwijanie potencjału życiowego osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Osoby z niepełnosprawnością intelektualną potrzebują zindywidualizowanego wsparcia w różnych sferach życia. Nowe zadania, kontakty społeczne, poszerzanie kręgu doświadczeń życiowych poprawia jakość ich życia oraz sprzyja rozwijaniu autonomii i podmiotowości.

Zakończenie

Kręgi Wsparcia jako propozycja wspierania dorosłych z niepełnosprawnością intelektualną i ich rodzin poprzez budowanie sieci kontaktów lokalnych, jak pokazują doświadczenia innych krajów jest szansą zarówno dla nich samych, jak i społeczności lokalnej. Wspólne działania, wzajemne poznawanie się, kreowanie nowych rozwiązań i budowanie sieci wsparcia społecznego pozwalają zaspokajać potrzeby wielu osób. Nie tylko tych, którzy z racji swoich deficytów wymagają wsparcia otoczenia w różnych sprawach codzienności, ale także ich bliskich oraz innych osób. Dorośli z niepełnosprawnością intelektualną mogą pozostać w swoim środowisku, pogłębić kontakty, wzmocnić swoje umiejętności, poprawić relacje. Rodziny (rodzice, opiekunowie, inni członkowie rodzin) mają szansę na zminimalizowanie swoich obaw o przyszłość niepełnosprawnego dziecka/brata/siostry, zyskują poczucie sprawstwa i bezpieczeństwa, otrzymują wsparcie społeczne innych osób. Przyjaciele, znajomi, sąsiedzi, zaangażowani członkowie społeczności lokalnej zyskują szansę na rozwijanie swojego potencjału osobistego, zaspokajanie potrzeb społecznego kontaktu, rozbudowywanie sieci wsparcia społecznego.

Projekt ma za zadanie opracować pewien model i stać się bazą do wdrożenia rozwiązań na szerszą skalę. Obserwacja podejmowanych działań pozwala zauważyć, że jest to także szansa na jeden z istotnych warunków inkluzji społecznej – na poprawę świadomości społecznej i rzeczywiste zaangażowanie we wspólne działania osób z otoczenia społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Zaprezentowany artykuł nie wyczerpuje zagadnienia. Jest jedynie pewnym zasygnalizowaniem działań, które są szansą na pełniejsze wdrażanie haseł emancypacji, partycypacji i inkluzji społecznej.

Bibliografia

- Bąbka J. (2019), *Wspieranie społecznej inkluzji osób z niepełnosprawnością intelektualną – na przykładzie Zakładu Aktywności Zawodowej*, „Dyskursy Młodych Andragogów”, t. 20, s. 105-119.
- Cooney B. (2002), *Exploring perspectives on transition of youth with disabilities: Voices of young adults, parents and professionals*, „Mental Retardation”, 40 (6), s. 425-435
- Cytowska B. (2012), *Trudne drogi adaptacji. Wątki emancypacyjne w analizie sytuacji dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną we współczesnym społeczeństwie polskim*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Dryżałowska G. (2019), *Iluzoryczność procesu inkluzji społecznej*, „Kultura i Edukacja”, 1 (123), s. 91-107.
- Etmanski A., Collins J., Cammack V. (2019), *Bezpieczeństwo i ochrona. Sześć kroków do udanego życia osób z niepełnosprawnością intelektualną. Materiały projektowe*, Warszawa: FIO.
- Henninger N.A., Taylor J.L. (2014), *Family perspectives on a successful transition to adulthood for individuals with disabilities*, „Intellectual and Developmental Disabilities”, 52 (2), s. 98-111
<https://kregiwsparcia.pl/model-bezpieczna-przyszlosc-2/> [dostęp: 11.08.2020].
<https://kregiwsparcia.pl/o-projekcie/> [dostęp: 11.08.2020].
- Konwencja o Prawach Osób Niepełnosprawnych (2006), <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20120001169> [dostęp: 10.08.2020].
- Korzeniowska R. (2018), *Inkluzja społeczna dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną na przykładzie wsparcia społecznego*, „Niepełnosprawność – Zagadnienia, Problemy, Rozwiązania”, III (28), s. 97-118.
- Krause A., Żyta A., Nosarzewska S. (2010), *Normalizacja środowiska społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Toruń: Wyd. Edukacyjne „Akapit”.
- McConkey R., Collins S. (2010), *The role of support Staff in promoting the social inclusion of persons with an intellectual disability*, „Journal of Intellectual Disability Research”, 54 (8), s. 691-700.
- Nonnemacher S.L., Bambara L.M. (2011), *“I’m supposed to be in charge”: Self-advocates’ perspectives on their self-determination support needs*, „Intellectual and Developmental Disabilities”, 49 (5), s. 327-340.
- Wehmeyer M.L. (1998), *Self-Determination and Individuals with Significant Disabilities: Examining Meanings and Misinterpretations*, „Research and Practice for Persons with Severe Disabilities”, 23 (1), s. 5-16
- Wehmeyer M.L. (2014), *Self-Determination: A Family Affair*, „Family Relations. Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies”, 63, s. 178-184.
- Wehmeyer M.L. (2015), *Framing for the Future*, „Self-Determination. Remedial and Special Education”, 36 (1), s. 20-23.
- Żyta A. (2018), *Wspieranie samostanowienia osób z niepełnosprawnościami jako istotny element rehabilitacji*, „Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej”, 30, s. 36-49.

